

ԱՍ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

18-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ ԳՐՎԱԾ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԱՅԻՆ
ԵՐԿՈՒ ՆԱԽԱԳԾԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

ԽՆԴՐԻ ԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

1768—1774 թթ. տեղի ունեցած ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ և հաջորդ տարիներին մի նոր թափով հրապարակ իշավ թուրք-պարսկական բռնակալական լծից՝ Ռուսաստանի օգնությամբ՝ Հայաստանն ազատագրելու հարցը։ Ռուսական մի շարք ականավոր գործիչներ ձեռնամուխ եղան լուրջ միջոցառումների։ Հայ ժողովրդի անունից նրանց հետ սերտ հարաբերությունների մեջ մտան հատկապես Հովհաննես Լազարյանը և Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը։ Համապատասխան կապեր ստեղծվեցին Հայաստանում և Հայաստանից դուրս գտնվող հայության գլխավոր կենտրոնների հետ։ Մշակվեցին ռազմական ծրագրեր, սկիզբ առան նույնիսկ մարտական որոշ գործողություններ, և փորձեր եղան հայ-ռուսական քաղաքական դաշնագրեր կնքելու ուղղությամբ։ Պահպանվել ու մեզ են հասել այդ նպատակով գրված դաշնագրերի երկու նախագծեր։ Չնայած ո՛չ այդ նախագծերն այն ժամանակ ընդունվեցին և ո՛չ էլ Հայաստանի ազատագրումն իրագործվեց, բայց և այնպես դրանք, որպես պատմական վավերագրեր, ունեն կարևոր նշանակություն։

Մասնագետները վաղուց է, ինչ զբաղվում են այդ նախագծերի ուսումնասիրությամբ։ Պարզված է, որ նրանցից մեկը գրվել է հնդկահայ գործիչ Շահամիր Շահամիրյանի և նրա համախոհների, իսկ մյուսը՝ ռուսահայ գործիչներ Հովսեփ Արղությանի, Հովհաննես Լազարյանի ու նրանց համախոհների կողմից։

Այսպես Հայաստանն այդ նախագծերում տարբեր ձևով է պատկերված. առաջին նախագծի համաձայն, ազատագրումից հետո, Հայաստանում պիտի ստեղծվեր հայկական առանձին պետություն՝ բուրժուա-դեմոկրատական կարգերով. իսկ երկրորդի համաձայն՝ ռուսահպատակ ֆեոդալական միապետություն։ Նախագծերում առկա են նաև այլ հակասություններ՝ պայմանավորված վերոհիշյալ հիմնական տարբերություններով։

Այսօր, բոլորի կողմից ընդունված բացատրության համաձայն, նշված նախագծերի պարունակած հակասությունները դիտվում են որպես լոկ հայ հասարակական հոսանքների ու նրանց պարագլուխների ունեցած գաղափարական տարբեր հայացքների արտահայտություն։ Փաստերը, սակայն, ցույց են տալիս, որ այս կարծիքը կարոտ է վերանայման։ Խնդիրը նրանումն է, որ մինչ այժմ հանգամանորեն չի ուսումնասիրված քննարկվող նախագծերի ծագման պատմությունը. մասնագետներն իրենց ուշադրությունն ամբողջապես կենտրոնացրել են մի կողմից Շ. Շահամիրյանի, իսկ մյուս կողմից՝ Հ. Արղությանի

և նրանց համախոհների վրա, աշխատելով սահմանադատել նրանց, որպես դա-
դափաքական հակառակորդների, միանգամայն աչքաթող անելով ուսական
ցարիզմի քաղաքականությունը: Մինչդեռ դաշնագիրը կնքվելու էր ցարական
Ռուսաստանի հետ, որը իշխող ու թելադրող կողմը լինելով, գերազասում էր
ազատագրվելիք երկրներին ոչ թե անկախություն շնորհել, այլ կցել իրեն: Այս
քաղաքականությամբ ցարիզմը հետապնդում էր նաև իր քաղաքական դիրքը
ամրապնդելու և Ռուսաստանի սահմաններն ապահովելու նպատակը:

Մի շարք նորահայտ փաստեր, ինչպես նաև հայտնի վավերագրերի ուշա-
դիր վերանայումը, ցույց են տալիս, որ Հ. Լազարյանը և Հ. Արղուսյանը ոչ
միայն դեմ չեն եղել Շ. Շահամիրյանի ծրագրին, այլև առաջին հերթին նրա
նախագիծն են ներկայացրել քննության: Որը սակայն մերժվել է՝ չհամապա-
տասխանելով ցարական կողմի պահանջներին: Դաշնագրի երկրորդ նախագծով
Հ. Արղուսյանը, իր համախոհների հետ միասին, աշխատել է հաշվի առնել
թելադրող կողմի պահանջները:

Ահա հենց այս հիման վրա էլ նշված երկու նախագծերում ապագա Հա-
յաստանը պատկերված է տարբեր ձևով:

Ցարիզմի և իր ազատագրման համար պայքարող հայ ժողովրդի շահերի
բախումը անտարակույս ունի սոցիալական հիմք: Խնչ վերաբերում է հայ ժո-
ղովրդի ներսում եղած այն ժամանակվա սոցիալական պայքարին, ապա մեզ
հայտնի են բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս՝ մի կողմից շահագոր-
ծող ու շահագործվող դասակարգերի, մյուս կողմից հենց իրենց՝ տիրող դա-
սակարգի տարրեր խավերի միջև եղած ներքին անդուլ պայքարն ու հակասու-
թյունները: Սույն հոգվածում սակայն, խնդրի այս կողմի քննությամբ զբաղվել
չենք կարող:

Միաժամանակ հարկ ենք համարում նշել, որ վերանայելով քիչ առաջ
ակնարկված հարցերը, մենք բոլորովին էլ այնպես չենք մտածում, թե առհա-
սարակ Շ. Շահամիրյանը, Հ. Արղուսյանը, Հ. Լազարյանը, ինչպես նաև Մար-
գար Խոջենցը, Եփրեմ արքեպիսկոպոսը և ուրիշները բոլոր հարցերումն էլ
կանգնած են եղել նույն դիրքերի վրա և միշտ էլ ունեցել են նույն հայացքներն
ու զաղափարները: Դա էլ բոլորովին այլ խնդիր է, արժանի հատուկ ու ման-
րակրկիտ քննության:

ԵՐԿՈՒ ՆԱԽԱԳԾԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Որպեսզի մեր առջև դրված հարցը պատշաճորեն բացատրվի, կարիք կա
նախ ծանոթանալու դաշնագրերի նշված երկու նախագծերի հետ:

Առաջին անգամ հրատարակվել և մասնագետների ուշադրությունն է գրա-
վել Հովսեփ Արղուսյանի անվամբ ճանաչված նախագիծը: Մ. Աղաբեկյանը
1866 թվականին «Ծիլն Աւարայրի»-ում¹ հրատարակելով Կոստանդնուպոլսի
պատրիարքարանի գլխավոր պիր Գեորգ Էֆենդուց ստացած այդ նախագծի մի
ընդօրինակությունը, գրում է, որ նրա հեղինակն է Հ. Արղուսյանը: Հրատարա-
կիչը տեղյակ չի եղել, որ գոյություն է ունեցել նաև հայ-ուսական դաշնագրի
մի այլ (Շ. Շահամիրյանին պատկանող) նախագիծ:

¹ «Ծիլն Աւարայրի», 1866, զեկտեմբեր, ԺԲ, էջ 620—622:

Նույն նախագծի մի ուրիշ օրինակ դրանից հետո հրատարակվել է 1877—1878 թվականներին՝ Ազ. Երիցյանի կողմից՝ «Այս վկայագիրը հանած է Արդուբեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսի յիշատակարանից», գրում է հրատարակիչը, որը նույնպես ծանոթ չի եղել Շ. Շահամիրյանի նախագծի հետ:

Արխիվային թղթերում, այդ նախագծի բնագրի գոյության մասին, արժեքավոր վավերագրի է հանդիպել Վ. Պարսամյանը: Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո, երբ հայ գործիչները դանշագրի ձև էին որոնում, Հ. Արդուբյանի թոռներից մեկը (Կ. Արդուբյան) խաչատուր Լազարյանին գրել է. «Պապիս (իմա Հովսէփ Արդուբյանի) թղթերի մեջ ես գտա մի տեսակ պայմանագիր, որը պետք է կնքվեր ուսև և հայ ժողովուրդների միջև... գրված հանգուցյալ պապիս ձևով... նրա մեջ խոսվում է թագավորության մասին, հայկական թագավորի մասին, որի ընտրությունը թողնվում է գերիմաստ թագուհու կամքին...»²:

Անշուշտ Ազ. Երիցյանը ձեռքի տակ ունեցել ու հրատարակել է պայմանագրի սույն նամակի մեջ հիշված օրինակը:

Դաշնագրի այս վարիանտի առանձին պահպանված այլ ընդօրինակություն հայտնի չէ: Սակայն հայտնի են նրա այնպիսի օրինակներ, որոնք երևան են գալիս Շ. Շահամիրյանի նախագծի հետ միասին: Այս խմբագրությամբ դաշնագիրը մեղ հայտնի է երեք օրինակով, որոնք բոլորն էլ ունեցել են նույն սկզբնաղբյուրը (սրանց մասին քիչ հետո): Այս օրինակներում ևս նախագծի հեղինակն է համարվում Հովսէփ Արդուբյանը: Հեղինակի հարցում միաբան են նաև ուսումնասիրողները: Սակայն Հ. Արդուբյանը սերտորեն համագործակցում էր Հ. Լազարյանի հետ և դաշնագրի այդ նախագիծը գրել է նրան հաշվի առնելով, ուստի Հ. Լազարյանը նույնպես, իրավամբ, դիտվում է որպես նրա հեղինակներից մեկը:

Թե ե՞րբ է գրվել Հ. Արդուբյանի նախագիծը, այդ մասին նշված ընդօրինակություններում համապատասխան տվյալներ չկան: Ազ. Երիցյանը հայտնում է, որ այն «գրված է 1790 թվականին»: 1789—1790 թվականների հետ է կապված այդ նախագիծը նաև վերոհիշյալ այն երեք աղբյուրներում, ուր նրա հետ զուգակցված է նաև Շ. Շահամիրյանի նախագիծը: Բայց այդ տվյալները ճիշտ չեն, թե՛ Ազ. Երիցյանը և թե՛ մյուս 3 աղբյուրների բուն հեղինակը, իրենք են փորձել որոշել նրա ժամանակը և ընկել են թյուրիմացության մեջ: Այս հարցը լուծված է Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի կողմից. նա ապացուցել է, որ Հ. Արդուբյանի նախագիծը գրվել է 1783 թվականին³:

Որպեսզի նախագծի գրության տարեթիվը կապակցությամբ կասկած չմնա, հարկ ենք համարում մեջ բերել Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի վկայակոչած փաստերից մեկը:

Հ. Արդուբյանը 1784 թվականի հոկտեմբերին գրած իր նամակներից մեկում ասում է.

¹ «Փորձ», երկրորդ տարի, № 1, էջ 367—396:

² Վ. Ս. Պարսամյան, Ա. Ս. Գրիբոեդովը և հայ-ուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947, էջ 146, 150:

³ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-е гг. XVIII столетия, Ереван, 1947, стр. 47

«Յանցեալ ամին, մինչդեռ սորա յոյժ ջերմ էին փրկութիւն մերազնէիցն և երկրին, մեք դաշնադրութեան տեսակ և կամ նիւթ ինչ պատրաստեալ էաք...»¹, Կնշանակի, իրոք, Հ. Արղությանի նախագիծը գրվել է 1783 թվականին:

Այժմ՝ վերևում նշված այն 3 աղբյուրների մասին, որտեղ Հ. Արղությանի նախագիծը երևան է գալիս Շ. Շահամիրյանի նախագծի հետ միասին:

Առաջին օրինակը հրատարակված է 1899 թվականին «Դիւան հայոց պատմութեան» գրքի 4-րդ հատորի հավելվածում²: Հրատարակության ներկայացնողը (Հովհաննէս քահանա Մկրյան) վերջում զետեղել է հետևյալ տողերը.

«Մանօր. Զայս տետրակ դաի ի գրական ծրարս Տ. Ներսէս ս. պատրիարքի Կ. Պօլսոյ զկնի մահուան նորին, որ թուի թէ ի հաւաքածոյից Տ. Կարապետ Շահնազարեանց վարդապետի էր ստացեալ, զի գաի զսա ընդ կոնդակաց Ներսէս Ե կաթողիկոսի (առ Շահնազարեանց) ի մի ծրար պարուրեալ»³:

Դրա հիման վրա էլ Գյուտ քահանա Աղանյանցը կարծել է, թե այդ տետրակի հեղինակը Կ. Շահնազարյանն է. «...մեր հրատարակած հատուածը,— գրում է նա,— անշուշտ Շահնազարյանի նման մի գիտնականի գրչից կարող էր բղխել»⁴: Ինչպես կտեսնենք ստորև, այս ենթադրությունը ճիշտ չէ:

Երկրորդ օրինակը պահպանվում է Հայկական ՍՍՌ Պետական Մատենադարանի արխիվում և ունի հետևյալ խորագիրը. «Դաշնագիր հայոց ընդ ռուսաց վասն վերահաստատելոյ զթագաւորութիւն հայոց»⁵:

Համեմատությունից պարզվում է, որ այս և առաջին (Շահնազարյանին վերագրված) օրինակը ծագել են նույն սկզբնաղբյուրից⁶:

Նորահայտ այս ընդօրինակության մեջ, խորագրից անմիջապես հետո, հիշատակություն կա այն աղբյուրի մասին, որից ընդօրինակված են դաշնագրի նախագծերը. «Ի պատմութեանց Սահակայ վարդապետի Տարօնեցոյ» — գրված է այնտեղ: Ընդօրինակության վերջում կա նաև այսպիսի նշում. «Հատոր II, երես 349»: Կնշանակի, Սահակ Տարօնացու անվամբ եղել է բավական ընդարձակ (երկու կամ ավելի հատորներից բաղկացած) մի պատմական երկ, որն այժմ կորած է: Նրա անունն էլ, որքան գիտենք, առաջին անգամն է հայտնի դառնում:

Երրորդ օրինակը գտնվում է Վարդան Օձնեցու «Պատմութիւն նոր, քաղաքական և եկեղեցական, Հայաստան աշխարհի» աշխատության մեջ, որը գրված է 1847—1868 թվականներին⁷: Այս անտիպ երկում կա հատուկ գլուխ «Տաղապս դաշնադրութեան հայոց և ռուսաց վասն կանգնելոյ զթագաւորութիւնս

¹ Զեոագիր № 4496, էջ 229:

² «Դիւան հայոց պատմութեան», Դ, Թիֆլիս, 1899, էջ 731—737:

³ Նույն տեղում, էջ 744:

⁴ Նույն տեղում, էջ ԺԸ:

⁵ Պետ. Մատենադարան, Կաթող. զիվան, թղթ. 5, վավ. 55:

⁶ Համոզվելու համար մեջ բերենք ու համեմատենք այդ երկու օրինակների սկզբնաղբյուրները: Նորահայտը սկսվում է այսպես. «Արդ, մինչ վրդովեալ էր տէրութիւն պարսից յերեսաց Օսմանեանց, և զաշխարհս հայոց աւերէին օր ըստ օրէ երբեմն լէկզիբ և երբեմն գաւառական իշխեցողք պարսից՝ ելուզակելով...»: Ճիշտ այդպես են նաև առաջին օրինակի համապատասխան տողերը՝ գրչագրերին հատուկ մասնակի տարբերություններով. «Արդ, մինչ վրդովեալ էր թագաւորութիւնն պարսից, և զաշխարհս հայոց աւերէին օր ըստ օրէ երբեմն լէկզիբ և երբեմն գաւառական իշխեցողք պարսից՝ ելուզակելով...»:

⁷ Զեոագիր № 4331, թերթ 1ա:

հայոց և վասն մահուան Սիմէօն կաթողիկոսի ևս և դաշանց վրաց ընդ ուսաց»¹։ Մեկ էջ գրավող բացատրությունից հետո, Վ. Օձնեցին մեջ է բերել մեզ հետաքրքրող դաշնագրի նախագծերը՝ նույն հաջորդականությամբ (թերթ 59ա—62բ)։ Այս օրինակի վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Լեոն. նա ծանոթ լինելով նաև «Դիւան»-ում տպվածին, գրում է. «Այս թղթերը մենք հանում ենք վարդան արք. Օձնեցու «Հայոց պատմութիւն»-ից (ձեռագիր էջմիածնի Մատենադարանում)...»²։ Համեմատությունից սակայն պարզվում է, որ նա նորից վերահրատարակել է «Դիւան»-ում տպագրվածը՝ բաց թողնելով Հ. Արղությանի և Շ. Շահամիրյանի նախագծերի մեջ եղած հետևյալ կարևոր պարբերությունը.

«Զայս գրեցաւ ի կողմանէ հայոց և ի ձեռն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի մատուցաւ կայսերուհոյն. յիշատակի ի մերում (!) անծանօթ նամակի, թէ Գրիգոր Ալէքսանդրիչ Պատեմկինն ջանայր ըստ ամենայնի ի գլուխ տանել զայս գործ, և յորդորէր միշտ զկայսերուհին զինքն կացուցանել թագաւոր ի վերայ Հայոց, յաղագս որոյ հրամանաւ կայսերուհոյն ի կողմանէ ռուսաց գրեցաւ առ այս դաշնագիր համաձայն գրութեանց դաշանց հայոց օրինակ զայս»։ Նույնը գրում ենք նաև Վ. Օձնեցու «Պատմութեան» մեջ³։ Լեոն այս դուրս թողնված պարբերության տեղ գրել է միայն երեք բառ «Ի կողմանէ ռուսաց»։ Ըստ որում, առաջին նախագծի սկզբից բացված չափերաները այստեղ չեն փակվում և նոր չափերաներ էլ՝ երկրորդի համար՝ չեն բացվում։ Ուստի Հ. Արղությանի և Շ. Շահամիրյանի նախագծերը Լեոնի ստեղծած կապով («Ի կողմանէ ռուսաց») ձուլվում են իրար, թողնելով այն սխալ տպավորությունը, թե նրա օգտագործած օրինակում ևս այդպես է եղել։ Սակայն նման բան չկա և ոչ մի օրինակում։ Բոլորի մեջ էլ այդ դաշնագրերը ներկայացված են որպես տարբեր վավերագրեր։

Լեոնի խմբագրումը կարող է մեծ թյուրիմացություններ առաջացնել, ուստի պետք է շմոռանալ այդ հանգամանքը։

Հենց վերևում մեջ բերված վկայություններից երևում է, որ սերտ կապ կա Սահակ Տարոնացու և Վարդան Օձնեցու պատմությունների միջև։ Թե ո՞վ է ում աշխատությունից օգտվել, այժմ դժվար է որոշել, բայց որ նրանք իրար հետ սերտ աղերս ունեն՝ անառարկելի է։ Նրանց հետ համընթաց է նաև «Դիւան հայոց պատմութեան» 4-րդ գրքում հրատարակված օրինակը (որը թերի է), ուստի այդ երեք օրինակները համագոր են և ծագել են մի մայր աղբյուրից։

Մայր աղբյուրի հեղինակը իր բացատրությունների մեջ թույլ է տվել մի քանի սխալներ. մեզ համար էական նշանակություն ունի դրանցից մեկի ճշտումը։ Նրա մեկնաբանությամբ Հ. Արղությանի նախագծին հաջորդող մյուս

¹ Ձեռագիր № 4331, թերթ 56բ։

² Լեոն, Հայոց պատմություն, 3, Երևան, 1946, էջ 826։

³ Վ. Օձնեցու մոտ այսպես է. «Զայստոսիկ տասն և ինն յօդուածով գրեալ մատուցաւ կայսրուհոյն ի ձեռն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի երկայնաբազուկ Արղութեանց։ Յիշատակի ի միում անծանօթ նամակի, թէ Գրիգոր Ալէքսանդրիչ կնիազ Պատեմկինն ջանայր ըստ ամենայնի ի գլուխ տանիլ զայս գործ և յորդորէր միշտ զկայսրուհին՝ զինքն կացուցանել թագաւոր ի վերայ հայոց» (Գեո. Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, թերթ 60բ)։

(Շ. Շահամիրյանի) նախագիծը, իբր թե, գրվել է ուսաների կողմից՝ ի պատասխան Հ. Արղուսյանի գրածի:

Լեոն անդրադարձել է մայր աղբյուրի հեղինակի կողմից ստեղծված այս խառնաշփոթությանը, սակայն չի կարողացել լուծել հանգույցը: Նա գրել է. «Թե ե՞րբ և ինչ հանգամանքների մեջ են գրվել այս երկու թղթերը — շատ դժվար է որոշել: Ա. Երիցյան («Փորձի» հիշած համարում) ասում է, թե առաջին թուղթը գրված է 1790 թվականին, մինչդեռ Գյուտ քահանայի «Դիւանին» նայելով, նա գրված պիտի լինի 1789-ին: Ավելի մութ են երկրորդ թղթի հանգամանքները. նա իբրև թե, փոխանակված պիտի լինի առաջին թղթի հետ, մինչդեռ ասված է, թե նա գրված է 1779-ին և ուսաներից թարգմանված է 1786-ին: Այսպիսով ահա խառնակություն է ստացվում և մենք չենք կարող ասել, թե ինչ բանակցությունների հետևանք են այդ թղթերը»¹:

Նույն այս հարցին Լեոն անդրադարձավ նաև իր 1919—1920 թվականներին գրած, բայց 1946 թվականին հրատարակված «Հայոց պատմության» 3-րդ հատորում՝ վերահիշյալ վավերագրերը դիտելով որպես մի ամբողջություն: Ըստ նրա այդ երկու նախագծերն էլ ներկայացվել են հայերի կողմից և երկուսն էլ գրվել են նույն անձանց (Հ. Արղուսյան և Հ. Լազարյան) կողմից: «Առանձնապես հետաքրքրական են երկու թղթեր, որոնք հասել են մեզ այդ ժամանակից և որոնք, անշուշտ, նույն երկու գործիչների հեղինակությունն են», — գրում է նա՝ նկատի առնելով մատնանշված նախագծերն ու անձանց²:

Թ. Ավդալբեգյանն էր, որ առաջին անգամ նկատեց նշված նախագծերի հետ կապված շփոթությունը: 1922 թվականին «Նորք» ամսագրում «Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք 18-րդ դարի վերջում» խորագիրը կրող հոդվածում, նա դիպուկ փաստարկումներով ցույց տվեց, որ ուսական կողմին վերագրված նախագիծը ոչ ուսաներն են գրել (ինչպես վկայում է մայր աղբյուրի հեղինակը), և ոչ էլ Հովսեփ Արղուսյանն ու Հովհաննես Լազարյանը (ինչպես ենթադրել է Լեոն), այլ՝ Շ. Շահամիրյանը և նրա ընկերները:

Բանասիրական այս հաջող գյուտը հետագայում անվերապահ կերպով ընդունվեց ու ամրապնդվեց մի շարք ուսումնասիրողների կողմից:

Եվ եթե մինչ այդ՝ նշված նախագծերի մեջ գաղափարական տարբերություն չէր նկատվել, ապա այնուհետև, իրավամբ, մասնագետներն սկսեցին բարձրացնել նաև այդ հարցը: Եվ նորից առաջինը Թ. Ավդալբեգյանն էր, որ նույն հոդվածում դիտել տվեց այդ երկու նախագծերի մեջ եղած գաղափարական տարբերություններն ու հակասությունները: Թ. Ավդալբեգյանի կարծիքով իր տված նոր պարզաբանումից հետո «հայ-ուս հարաբերությունները և բանակցությունները բոլորովին նոր կերպարանք են ընդունում: Չենք տեսնում այլևս միապաղաղ ազդություն: Նկատվում են հակադիր հասարակական հոսանքների՝ դասակարգային խրամատավորված աշխարհայացքներով...»

Առաջին վավերագիրն արտահայտում է հայ կալվածատեր դասակարգի — մելիքների, բարձր հոգևորականության ու վաճառական դասից ազնվականու-

¹ Լեո, Յովսեփ Լաթոդիկոս Արղուսեան, Թիֆլիս, 1902, էջ 143—148:

² Լեո, Հայոց պատմություն, 3, Երևան, 1946, էջ 826:

Յյան հասած «իշխանների» տենչանքները «ազնվական ջոջերի իդեոլոգիայի» մարմնացումը, ջոջեր, որոնց «պարագլուխն էին Հովսեփ Եպիսկոպոս Արղությանն ու իշխան Հովհաննես Լազարյանը»:

Մյուս հոսանքը, որի ղեկավարն ըստ Թ. Ավդալբեգյանի հնդկահայ առաջավոր բուրժուազիան էր, ուզում էր ստեղծել «ոչ թե հայերենի ինքնակալություն, այլ Հայաստանի ղեմոկրատիկ հանրապետություն»¹:

Չնայած Լեոն չէր նկատել, որ այդ երկու նախագծերի միջև կան դադափարական խորը տարբերություններ, բայց նրա մոտ ևս նման դասակարգում կար: Նա իրար էր հակադրում մի կողմից երկու նախագծերը միասին առած՝ որպես մի ամբողջություն, իսկ մյուս կողմից՝ «Յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» աշխատությունները:

Նրա կարծիքով ևս «հայ քաղաքական միտքը 18-րդ դարի երկրորդ կեսին սլարդած ուներ երկու ծայրահեղ թևեր, որոնք մարմնացնում էին հայացքների ծայրահեղ հակադրությունը — կարմիր-հանրապետական և պահպանողական-ավատական»²:

Այս հարցին Լեոն անդրադարձավ նաև հետագայում. խոսելով հնդկահայ բուրժուազիայի առաջադիմական գործունեության մասին, նա ավելացնում է «կար և նրա հակադրությունը — հյուսիսը..., որ նույնպես... պատրաստում էր Հայաստան ազատելու իր ծրագիրը, որ Հնդկաստանի բուրժուազիայի ծրագրին չէր նմանվում և նմանվել էլ չէր կարող, քանի որ ներկայացնում էր քաղաքական բոլորովին տարբեր միջավայր: Այդ Պետերբուրգն էր, ցարական ճորտատիրական մայրաքաղաքը»³:

Հետագայում, հատկապես Թ. Ավդալբեգյանի հոգվածից հետո, ռուս-հայկական դաշնագրային այդ նախագծերի մասին խոսողները (օրինակ, Վ. Պարսամյան⁴, Հ. Ութմազյան և Վ. Հակոբյան⁵, Գ. Գրիգորյան⁶ և այլք) առանձնահատուկ ուշադրությամբ ընդգծեցին նրանց միջև նկատված դադափարական տարբերությունները, այն բացատրությամբ, ինչ տվել էր Թ. Ավդալբեգյանը (մասնակի շեղումներով):

Որ նշված նախագծերում առկա են դադափարական և քաղաքական խորը հակասություններ, դա, ինչպես նշեցինք, անառարկելի է, սակայն, ինչ վերաբերում է այդ հակասությունների բուն հեղինակների վերաբերյալ հայտնված և ընդունված կարծիքին, ապա դա է հենց, որ կարոտ է վերանայման: Այդ հանգամանքը ցույց տալու նպատակով նախ վկայակոչենք այն փաստերը, որոնց համաձայն Հ. Արղությանը և Հ. Լազարյանը՝ ապագա Հայաստանին վերաբերող իրենց պահանջներով չեն հակադրվել Շ. Շահամիրյանին, այլ ընդհակառակը՝ պաշտպանել են նրա ձգտումները:

¹ «Նորք», 1922, Երևան, էջ 159—160:

² Լեո, Հայոց պատմություն, 3, Երևան, 1946, էջ 834:

³ Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, առաջին մաս, դատախազություններ, Երևան, 1926, էջ 92:

⁴ Վ. Պարսամյան, Յարիգմի դադութային քաղաքականությունը Հայաստանում, 1, Երևան, 1940, էջ 47—49:

⁵ Հ. Ութմազյան և Վ. Հակոբյան, Հայ ազատագրական դադափարների երկու կենտրոն և երկու ծրագիր 18-րդ դարի երկրորդ կեսին (Երևանի Պետ. համալսարանի «Ուսանողների գիտական աշխատությունների ժողովածու» № 3, 1941, էջ 71—161):

⁶ Գ. Հ. Գրիգորյան, Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությունից, Երևան, 1957, էջ 143—146:

Հ. ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԻ ԵՎ Հ. ԼԱԶԱՐՅԱՆԻ ԴԻՐՔԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԻ ԵՎ Շ. ՇԱՀԱՄԻՐՅԱՆԻ ՄՐԱԳՐԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ

Քննարկվող նախագծերում առկա են երկու հիմնական տարբերություններ, որոնցից մեկը վերաբերում է ապագա Հայաստանի պետության անկախության հարցին, իսկ մյուսը՝ պետական սխտեմին:

Ծանրանա՞նք այդ հարցերի վրա առանձին-առանձին:

Ինչպես ակնարկվեց վերևում, Շ. Շահամիրյանի նախագծի համաձայն, Հայաստանը, օտար լծից ազատագրվելուց հետո, պիտի դառնար անկախ պետություն, իսկ ըստ Հ. Արղությանի նախագծի՝ Ռուսաստանին ենթակա-հպատակ պետություն:

Հարց է առաջանում. իրո՞ք Հ. Արղությանը, Հ. Լազարյանը և նրանց համախոհներն իրենք էին ցանկանում անկախ Հայաստանի փոխարեն ստեղծել հպատակ Հայաստան, թե նրանք ստիպված էին այդպես վարվելու:

Առաջին անգամ բարձրացվող այս կարևոր հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է իմանալ, թե հանուն ինչպիսի՞ Հայաստանի էին պայքարում նրանք՝ նախքան Հ. Արղությանի կազմած նախագիծը:

Այս առումով կարևոր նշանակություն ունի Մովսես Սառաֆյանի զեկուցագիրը:

1769 թվականին, ռուս-տաճկական պատերազմի երկրորդ տարին, Ռուսաստանում բնակվող հայ հասարակության ներկայացուցիչները, այդ թվում նաև Հովհաննես Լազարյանը, Մովսես Սառաֆյանի միջոցով ու նրա անունից, ռուսական արքունիքին են ներկայացնում 14 կետից բաղկացած մի զեկուցագիր, որի մեջ նախատեսվում էր ռուսական և հայկական զորամասերի համատեղ զործողություններով ազատագրել ողջ Հայաստանը և այնտեղ Ռուսաստանի հովանու ներքո հիմնել հայկական ինքնուրույն պետություն՝ հայ թագավորով¹:

Հովհաննես Լազարյանը Հայաստանի ազատագրության և հայկական անկախ պետության մասին նույն հույսերն էր փայփայտում նաև հետագայում: Հ. Արղությանի վկայությամբ «թուին 1780 յունվարի մուսն Իւան Պետրովիչ Գորիշն» այցելում է իրեն և Հովհաննես Լազարյանին՝ տեղեկություններ ստանալու համար «վասն պարսից երկրացն»: Հաջորդ օրը՝ «Յունվարի 2 ննարալ պոսոճիկ Ալէքսանդր Վասիլիչ Սուվորովն եկն առ մեզ ի տեսութիւն. և մեր աղնիւ աղայ Յովհաննէսն ընդ նմա ի վերայ նոյն նիւթոյն և ի վերայ երկրացն մերոց բաղում հարցմունս արար...»: Հունվարի 3-ին Սուվորովն է իր մոտ կանչում Հ. Լազարյանին և Հ. Արղությանին. այս անգամ ավելի որոշակի է դրվում հայկական պետություն ստեղծելու հարցը. Սուվորովը զրական պատասխան է տալիս. «Եւ յոյս մեծ առեալ ի բանիցն նորին՝ խնդութեամբ ելաք և նոյն յուսովն մնամք այժմ ընկալնուլ զխոստացեալն ի ժամանակի իւրում», — դրում է Արղությանը: Ուշադրավ է, որ հայկական պետություն ստեղծելու նպատակով Սուվորովը կարգադրել է «Աղայ Յովհանիսին գրել ի Զուղայ էմին Աղային», այսինքն Հովսեփ էմինին, որ նա անմիջապես մեկնի իրենց մոտ²:

¹ А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1945, стр. 265—277.

² «Դիւան հայոց պատմութեան», Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 23—24:

Հետաքրքրական է իմանալ, թե այդ ժամանակ ինչպե՞ս են պատկերացել ապագա Հայաստանի քաղաքական ստատուսը Հովհաննես Լազարյանը և Հովսեփ Արղուսյանը: Այս հարցի պատասխանը շարադրված է 1780 թվականի հունվարի 10-ին՝ նույն գործիչների կազմած այն զեկուցագրում, որը Հովհաննես Լազարյանի միջոցով ներկայացվել է Սուլտանին: Զեկուցագրի հեղինակները գտնում են, որ Հայաստանը պիտի ազատագրվի սեփական զորամասերի միջոցով, Ռուսաստանի օժանդակությամբ: Ազատագրումից հետո ստեղծված անկախ Հայաստանը միշտ պետք է երախտագիտությամբ հիշի Ռուսաստանի փրկարար օգնությունը: Ահա հատվածաբար, այդ կարևոր վավերագրի թարգմանությունը.

«Հայաստանը մի քանի դար է ինչ գրկվել է իր թագավորից և առանձին կառավարությունից...: Բայց եթե ազգից մի որևէ գլխավոր դուրս գա, շատ հեշտ միջոցով կարող է Հայաստանը նորից վերականգնել...: Եթե ժողովրդի բնորոշյամբ կամ բարձրագույն (կայսրուհու) բարեհաճությամբ ազգից մի գլխավոր դուրս գար, առաջին անգամի համար բավական կլիներ, որ նա կարողանար հաստատվել Գերբենդում և նրան օգնություն տրվեր տիրելու Շամախուն և Փանձակին, այն ժամանակ Ղարաբաղից և Սյնախից, որոնք անկասկած կմիանան, բավականաչափ դորք հավաքելով, կարող է գալ նրանն ու ուրիշ քաղաքները գրավել: Դրա համար հարկավոր է երկու կամ երեք հազարից՝ ոչ ավելի դորք երկու տարվա բնթացքում, մինչև որ այդ գլխավորը կգրավի նրեվանը... Բայց հայոց գլխավորն սկզբում պիտի ունենա մի քիչ թնդանոթածիգ և հետևակ դորք, որպեսզի կարողանա պաշտպանել և ապահով լինել, մինչև որ ազգային զորքը կստվորի կանոնավոր կրթություն և այնուհետև նա ինքը կարող կլինի ամրացնել իր սահմանները և պաշտպանվել թյուրքիայի և Պարսկաստանի հարձակումներից...: Երբ հայ ժողովուրդը կհամախմբվի իր կառավարության իշխանության տակ և մի քիչ էլ կտարածի իր սահմանները, այն ժամանակ կստանա ավելի մեծ եկամուտներ, քանի որ կունենա առատ բերքեր տվող շատ տեղեր և մշտապես կապահի 15-ից մինչև 20 հազար դորք, իսկ թուրքերի կամ Պարսկաստանի դեմ պատերազմ լինելու դեպքում ժամանակով կարող կլինի դործ ածել մինչև 65.000 և ավելի: Բացի դրանից՝ նույն ազգը պարտավորվել կարող է, հարկավոր դեպքում, Ռուսաստանին տալ դորք այնքան, որքան կարող կլինի ամեն մի անգամ, և միշտ երախտապարտ կմնա Ռուսաստանին իր փրկության և վերածնման համար...»¹:

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, II, Москва, 1838, стр. 68—70.

Վավերագիրը հրապարակված է սուսերեն. մենք մեջ ենք բերում Լեոյի կատարած թարգմանությունից (Լ. և Ս. Հայոց պատմություն, 3, Երևան, 1946, էջ 832—833: Ընդգրծումները մերն են—Ա. Մ.):

«Собрание актов»-ի նշված հատորում սույն վավերագրի հեղինակի անունը չի նշված: Լեոն, սակայն, իր աշխատության մեջ այն համարում է Հ. Լազարյանի գրչի արդյունք: Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը հետազոտում Սուլտանի արխիվում հայտնաբերեց այդ վավերագրի բնագիրը. «Нота господина Ивана Лазарева» խորագրով, գրված 1780 թվականի հունվարին (տե՛ս նրա «Россия и арм. освобод. движение» աշխատությունը, 1947, էջ 23):

Կարծում ենք, որ այդ զեկուցագիրը կազմվել է Հ. Լազարյանի և Հ. Արղուսյանի համատեղ ջանքերով, որովհետև նրա գրվելուց առաջ և հետո (հատկապես 1780 թվականի

Այս զեկուցագրում, ինչպես տեսնում ենք, նախատեսված է անգամ, որ Հայաստանն ազատագրող զորամասերի ղեկավարը պետք է լինի «ազգից», այսինքն ազգությամբ հայ: Զեկուցագրի շարադրումից ընդամենը 7 օր առաջ Հ. Լազարյանը, Հ. Արղուսյանը և Սուվորովը նույնիսկ ընտրել էին հայ այն զործիշին, որը իրենց կարծիքով հրամանատարն էր լինելու Հայաստանն ազատագրող զորքերի: Դա Հովսեփ Էմինն էր, որը նամակով շտապ հրավիրվում էր Ռուսաստան:

Այս և մի շարք այլ փաստեր ոչ մի հիմք չեն տալիս կարծելու, որ իբր թե Հ. Լազարյանը և Հ. Արղուսյանը չեն ձգտել ստեղծելու անկախ հայկական պետություն, կամ հակառակորդ լինելով այդ կարգի իղձերի, ցանկացել են Հայաստանը դարձնել սոսկ Ռուսաստանից կախյալ մի մարդ:

Հարց է առաջանում. հապա ինչո՞ւ 1783 թվականին նրանք կաղմեցին այնպիսի նախագիծ, որտեղ դեմ դուրս եկան և՛ իրենց, և՛ Հայաստանի ազատագրման համար պայքարող մյուս զործիշների ցանկություններին:

Այս հարցի պատասխանը գտնում ենք Հ. Արղուսյանի մի նամակում, նրա նախագծում, ինչպես և այլ վավերագրերում:

Ակնարկված նամակը գրված է 1786 թվականին և ուղղված է Շ. Շահամիրյանին: Այնտեղ ասված է, որ 1783 թվականին, երբ ուսական կողմը պահանջեց դաշինք կնքել, այդ նպատակով, որպես հայկական կողմի լիազոր, խորհրդակցությանը ներկայացավ Հ. Լազարյանը՝ նպատակ ունենալով պաշտպանել Շ. Շահամիրյանի պահանջները, որոնք սակայն մերժվեցին:

«...Երբ սոքա (իմա ուսաները) հրաբորբոք ջերմեռանդութեամբ լցեալ ի խորհուրդ զմեզ հրաւիրէին սուրհանդակաւ, մեք զաղնիւ ազայ Յովհաննէսն Եղիազարեան յառաջադրէ(ց)աք, զի լիցի ի մէջ խորհրդոյն ի դիմաց բոլոր հասարակութեանն հայոց: Ըստ որում, գրեցելոցդ մտաց զօրութիւնն նա զիտէր, և կարո՞ղ էր զբաղցանս Բոյ լցուցանել. նոքա տեղի ոչ ետուն մուծանել զնա ի խորհուրդս: Եւ մինչ մեք զֆանի գլուխս դաշանց յառաջադրութիւնս աւարաք և բարձմանե(ա)լ ետուք ի ցուցս, այժմ պատասխանեցին, թէ թագաւորք ընդ թագաւորաց կարեն դնել զդաշինս. ազգի ձերում ո՞վ է թագաւորն, որն համարձակիցի զդաշինս խնդրել...»¹:

Հետաքրքրական է իմանալ, թե Հ. Լազարյանն ինչ էր ներկայացրել խորհրդակցության մասնակիցներին: Նամակում այդ մասին միայն մի ակնարկ կա. «նոքա տեղի ոչ ետուն մուծանել զնա ի խորհուրդս»: Կնշանակի, Հ. Լազարյանը ձեռքին ունեցել է ինչ-որ ծրագիր, նախագիծ, որը սակայն չի մուծվել ի խորհուրդս, մերժվել է: Այդ ծրագիր-նախագծի բովանդակության մասին էլ կա որոշ ակնարկ, որից երևում է, թե այն եղել է Շ. Շահամիրյանի բաղձանքը

հունվարին) նրանք միասին էին մտածում ու խորհրդակցում այն հարցի մասին, որին նվիրված է զեկուցագիրը: Ուշադրով է, որ զեկուցագրի մի օրինակը պահպանվում է Հ. Արղուսյանի թղթերում (տե՛ս Մատենադարանի արխիվ, Լազարյանների ֆոնդ, թղթապանակ 109, գործ 22, թերթ 63—64):

Մ. Ներսիսյանը ելնելով այդ փաստից, գրում է. «Это обстоятельство говорит о том, что Аргутинский, если не принимал участие в составлении этой записки, то, по крайней мере, знал о нем» (М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, I, Ереван, 1956, стр. 55).

¹ Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր № 2699, թերթ՝ 102ա:

լցնուլ մի վավերագիր: Ակնարկ կա նաև այն մասին, թե ինչու է մերժվել այն: Հ. Արղուսյանը հայտնում է, որ Շ. Շահամիրյանի բաղձանքների մերժումից հետո, ինքն է կազմել նոր նախագիծ և ներկայացրել քննության: Ուստի, ծագած հարցի տրամաբանական պատասխանը պարզ է. *ռուսական կողմը ծանոթացել է Հ. Լազարյանի ներկայացրած դաշնագրի նախագծի բովանդակության հետ, անընդունելի է համարել այն, թելադրել է իր կամքը և Հ. Լազարյանին պատվիրել, որ հայերը հաջորդ անգամ ներկայանան ուրիշ նախագծով:*

Նման պարագաներում հարցն ինքնին պարզ է դառնում, երբ նկատի ենք առնում Շ. Շահամիրյանի և Հ. Արղուսյանի նախագծերի բովանդակության հիմնական հարցերը: Այդ նախագծերից առաջինում ազատագրվելիք Հայաստանը պատկերված է որպես անկախ և ինքնուրույն պետություն, իսկ մյուսում՝ հաշվի են առնված ցարիզմի քաղաքական ու տնտեսական պահանջները: Համոզվելու համար կանգ առնենք Հ. Արղուսյանի նախագծի մի քանի կետերի վրա:

Այդ նախագծի Դ կետի համաձայն հայ-ռուսական կնքվող դաշինքը լինելու էր «հավիտենական»: Հայաստանը միշտ պիտի համարվեր Ռուսաստանի հպատակը: Դա ուղղակի կերպով ասված է նախագծի Զ կետում — հայերի կողմից.

«Հպատակութիւն մեր այնպէս եղիցի, որպէս լինիւր երբեմն Յունաց և Պարսից, տալով ի յարքունիս հարկացն և ի հանքաց, ոսկւոյ և արծաթոյ, և ի ժամանակի պատերազմի յօգնութիւն միմեանց հասանեն որքան և հարկն պահանջեսցէ»:

Այսինքն, Հայաստանը թուրք-պարսկական լուծը թոթափելուց հետո, պիտի հպատակվեր Ռուսաստանին այնպես, ինչպես առաջ Բյուզանդիային և Պարսկաստանին է հպատակվել, տալով համապատասխան հարկեր և ունենալով որոշակի պարտավորություններ:

Ն կետի համաձայն, հայկական թագավորի ժառանգներից մեկը միշտ պիտի գտնվեր ցարական արքունիքում որպես պատանդ. «Ի ժառանգաց թագաւորութեանն մինն զնիցի ի դրունս կայսեր»:

Ուշագրավ է նաև է կետը, որի համաձայն հայկական թագավորը միշտ պիտի բնակվեր ռուսական արքունիքի կողմից և շաղկապմամբ կարող էր լինել կամ ռուս կամ հայ:

Հասկանալի է, որ նման պայմաններում ոչ մի խոսք չէր կարող լինել ապագա Հայաստանի ինքնուրույնության և անկախության մասին:

Ցարական պաշտոնյաները բնականաբար, պիտի ցանկանային, որ հպատակ Հայաստանում ևս հաստատվեն ճորտատիրական կարգեր՝ Ռուսաստանի օրինակով: Հ. Արղուսյանի նախագծից երևում է, որ, իրոք, Ռուսական կողմը առաջադրել է նաև այդպիսի պահանջ, որը սակայն վերջիններիս կողմից, հանդամանալից պատճառաբանությամբ, մերժվել է:

Խոսքը վերաբերում է նախագծի ԺՆ կետին, ուր ասված է.

«Ի նորոգել իշխանութեան մերոյ մի՛ լինիցին ծառայք իշխանաց (ստրուկք), որք կարիցեն զմի մի վաճառել ի նոցանէ...»:

Հ. Արղուսյանը նպատակահարմար է գտել նախագծի սույն կետի վերջում տալ այսպիսի ուշադրավ բացատրություն: Հույները, — ասված է այնտեղ, — նվաճեցին Հայաստանը և կամեցան ծառա (իմա՝ ճորտ) դարձնել հայերին, բայց հայերը գերադասեցին մտնել Բաղդադի խալիֆի իշխանության տակ,

որպեսզի հորտ չդառնան: «Յոյնք յորժամ տիրեցին մեզ զկնի անկման թագաւորութեան Արշակունեաց՝ կամեցան զմեզ սեփական ծառայ իշխանաց իւրեանց առնել. ուստի ազդ մեր ոչ հաճեցաւ առ նոսա, այլ մարին ընդ իշխանութեամբ Բաղդաստու ետալֆային, զի ազատ մնասցեն»¹:

Միանգամայն հասկանալի ձևով այստեղ զգուշացվում է ուսական կողմին՝ այն վտանգը, որ կարող էր առաջանալ Հայաստանում հորտություն հաստատելու դեպքում: Եթե հորտությունից խուսափելու համար քրիստոնյա հույների իշխանությունից հայերը դուրս են եկել և մտել մահմեդական խալիֆի հովանու տակ՝ ապա չի բացառվում, որ նման բան կարող է տեղի ունենալ նաև առաջիկայում, զգուշորեն ցանկացել է ասել Արղությանը:

Կարելի է ուշադրություն դարձնել Հ. Արղությանի նախադժի նաև այլ կետերի վրա, սակայն բավարարվենք այսբանով:

Նշենք միայն, որ նույնիսկ 1786 թվականին, երբ արդեն մերժված էր Հ. Արղությանի նախագիծն էլ, նա Հայաստանի մասին մտածելիս, նորից արժարժում էր նրա ինքնուրույնության գաղափարը: Շ. Շահամիրյանին ուղղված վերոհիշյալ (1786) նամակում, նա հեղնելով էջմիածնի կաթողիկոսին և նրա համախոհներին, գրում է, որ նրանք ուսանելից «միայն հայցեն, թէ զմեզ փրկեցէք», շմտածելով սեփական նախաձեռնության մասին: Նրանք չեն հասկանում, որ «երբ փրկեն սրով, ըստ օրինի բագուտաց, հարկաւորին ծառայ առնել իւրեանց»²:

Անշուշտ, այս միտքը հավասարապես պատկանում էր նաև Հ. Լազարյանին, որովհետև այդ ոգով է գրված նրանց 1780 թվականի ղեկուցագիրը:

Այսպիսով, մենք կարող ենք ավարտված համարել դաշնագրային նախագրծերի զլիսավոր երկու խնդիրներից մեկին՝ ապագա Հայաստանի քաղաքական ստատուտին վերաբերող հարցի քննությունը: Իրենց ղեկուցագրի մեջ Հ. Լազարյանը և Հ. Արղությանը այս հարցում պաշտպանել են նույն այն տեսակետը, ինչ Շ. Շահամիրյանը՝ իր նախադժում: Ուստի, սխալ կլիներ այս խնդրում դատել Հ. Լազարյանին, Հ. Արղությանին՝ իրենց համախոհներով և հակադրել նրանց՝ Շ. Շահամիրյանին ու նրա համախոհներին:

Այժմ անդրադառնանք երկրորդ հարցին:

Ինչպիսի՞ հասարակական ու սոցիալական կարգեր պիտի հաստատվեն ազատագրվելիք Հայաստանում:

Դաշնագրի երկու նախագծերում այս հարցի շուրջը արժարժված են միանգամայն տարբեր տեսակետներ: Շահամիրյանի նախադժի համաձայն, ապագա ինքնուրույն, անկախ Հայաստանում պիտի հաստատվեն բուրժուա-գեմոկրատական կարգեր, երկիրը պիտի ղեկավարվեր ընտրովի նախարարության կողմից: Հ. Արղությանի նախադժի համաձայն՝ Ռուսաստանին ենթակա, ինքնուրույնությունից դուրկ Հայաստանում պիտի հաստատվեն միապետական կարգեր՝ Ռուսաստանի կողմից նշանակվող թագավորի ղլխավորությամբ:

¹ Ի և ո, Հայոց պատմություն, 3, Երևան, 1946, էջ 828: Այս կետը կարծես Շ. Շահամիրյանի «Նշաւակ»-ի մեջ գտնվող հայ-ուսական դաշնագրի 6-րդ կետի ընդարձակ շարադրությունը լինի. «Զ-երորդ. Ի յազգէ մերմէ մի լինիցի ծառայ, այլ միաբան ազատ» («Տեարակ որ կոչի Նշաւակ», Մաղբաս, 1783, էջ 57):

² Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր № 2699, թերթ 102ա, ժամանակ՝ 1786:

Մինչև օրս այնպես է բացատրված, որ դա, իբրև արդյունք է նախագծերի հեղինակների տարբեր մտածելակերպի, փաստերը, սակայն, այստեղ ևս այլ բան են ցույց տալիս: Հ. ԱրղուՅյանի վերահիշյալ (1786) նամակում խոսված է նաև այդ մասին: Պատասխանելով Շ. Շահամիրյանին, Հ. ԱրղուՅյանը գրում է.

«Իսկ դուր ինչ պատկանի առ շրջահայեաց խոհեմագոյն և երկայնամիտ խորհուրդն Ձեր, դուր գրէք մեզ՝ զգուշ լինել ի դաշնադրութեան, շինել իշխանութիւն մեր ի ձեռս ծերակուտից՝ որպէս երջանիկ կողմանցն երոպիացւոց, առ այդ զի՝նչ պատասխանեմ որպէ՛ս ազնուութեան Ձերոյ, նման[ա]յլէս և մերս նուաստութեան. ոչ եթէ ձեռնս միայն սառի, այլև սիրտս. բոլոր անձն իմ սարսափումն կալնու: Բայց զայդմանէ չի՛ք ոք խորհող և մտածող ազգի մերում. ըստ որում անծանօթ է նոցա իրն զօրութեան և բարութիւնն, որ ծածկեալ կայ ի ծերակուտական իշխանութեան»¹:

Այսինքն, Հ. ԱրղուՅյանը սաստիկ վշտացած է, որովհետև իր շրջապատում և Հայաստանում չկան Շ. Շահամիրյանի նման մտածողներ: Ոչ ոք չի ըմբռնում այն ուժն ու առավելությունները, որոնցով օժտված են ծերակուտական կարգերը: ԱրղուՅյանը հեզնում է էջմիածնականներին, որոնք լոկ ազատվելու մասին են մտածում, հաշվի չառնելով ոչ այդ ազատագրման եղանակները (հայերի գործունյա մասնակցությամբ) և ոչ էլ ապագա Հայաստանում ստեղծվելիք կարգերը:

Այնուհետև նա գրում է, թե ինքը 1783 թվականին դաշնագիր կնքելու նպատակով լիազորել էր Հ. Լազարյանին, որպեսզի նա ներկայացներ ռուսներին Շ. Շահամիրյանի ծրագիրը, սակայն ռուսական կողմը մերժել է այդ պահանջները և այլն (տե՛ս վերևում):

Այսպիսով, պետք է եզրակացնել, որ Հ. ԱրղուՅյանն ու Հ. Լազարյանը համամիտ են եղել Շահամիրյանին նաև ապագա Հայաստանի կառավարման «ծերակուտական» կարգերի խնդրում:

Ռուսական արքունիքը, սակայն, մերժել է դաշնագրի ինչպես առաջին (Շ. Շահամիրյանի), այնպես էլ երկրորդ (Հ. ԱրղուՅյանի) նախագծերը: Այդ նախագծերի մերժումից հետո, վշտացած և ելք որոնող Հ. ԱրղուՅյանը հորդորում է Շ. Շահամիրյանին՝ նամակագրական կապ պահպանել Պոտյոմկինի հետ, համոզել ու կաշառել նրան, որպեսզի հայ ժողովրդի համար երջանկություն բերող նրա (Շ. Շահամիրյանի) բաղձաճաքներն իրագործվեն:

«Այլ անդէն դարձուցանիմ զբանս իմ ի պատասխանիս ազնուութեան Ձերոյ, զի եթէ վեհագոյն խորհուրդն այն գրէիր ինքնակալին մերոյ պայծառափայլ քնեաղ Գրիգոր Ալէքսանդրիչ Պօտեմկինին, որպէս յառաջ գրած եմ քեզ, շատ մեծ բարերարութիւն առնէր բոլոր ազգի քում...»: Դու կարող ես նամակդ ուղարկել մեզ, գրում է նա, իսկ մենք «որպէս և գրեալ իցես»՝ համեմատ այնմ լցուցութեք և ինքնին գնացեալ ի կայսերական դուռն՝ մատուցութեք»:

Այստեղ ևս փաստերը, ինչպես տեսնում ենք (և դեռ կտեսնենք), խոսում են այն մասին, որ ո՛չ Հ. Լազարյանը և ո՛չ էլ Հ. ԱրղուՅյանը դեմ չեն արտահայտվել Շ. Շահամիրյանի նախատեսած «ծերակուտական» կարգերին: Բանակցությունների ժամանակ նրանք նույնիսկ պաշտպանել են այդ նույն տե-

¹ Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր, № 2699, թերթ՝ 102ա:

սակետը: Հետևապես բոլորովին հիմք չկա քննարկվող նախագծերում առկա հակասությունները բացատրել հասարակական իրարամերժ ու խրամատալորված այնպիսի հոսանքների առկայությամբ, որոնցից մեկի պարագլուխներն էին իբր թե Հ. Լազարյանն ու Հ. Արղուսյանը, իսկ մյուսինը՝ Շ. Շահամիրյանը:

Հ. ԼԱԶԱՐՅԱՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ Է ՆԵՐԿԱՅԱՑՐԵԼ Շ. ՇԱՀԱՄԻՐՅԱՆԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

Իրոք, խիստ ուշագրավ երևույթ է բացվում մեր առաջ. Հ. Արղուսյանը և Հ. Լազարյանը ոչ միայն չեն պայքարել Շ. Շահամիրյանի նախագծի դեմ, այլև ընդունել են այն և բանակցությունների ժամանակ, սկզբից հենց այդ ոգով էլ ներկայացել են ցարական կողմին:

Ավելին, կարծում ենք, որ Հ. Լազարյանը առաջին անգամ ուսական արևմտիկներին ներկայացրել է ոչ այլ ինչ, քան հենց այն նախագիծը, որը գրվել է Շ. Շահամիրյանի կողմից:

Որպեսզի կարողանանք համոզվել այս բանում, հարկ կլինի նախ ցույց տալ, որ ա) Շ. Շահամիրյանի նախագիծը գրվել է 1783 թվականից առաջ և 1783 թվականին գտնվել է Հ. Լազարյանի ձեռքին, հետևապես այն կազմվել է առկա 1783 թվականին հրավիրված դաշնագրային հանձնախմբի նիստերից: Եվ ապա բ) Շ. Շահամիրյանի նախագիծը թարգմանված է եղել ռուսերեն, որպեսզի ներկայացվի քննության: Եվ իրոք այդ նախագիծը ներկայացվել է քննության: Վերջենք առաջին հարցը:

Բարեբախտաբար Շահամիրյանի նախագծի գրության տարեթիվը հնարավոր է լինում պարզել առանց դժվարության: Այդ նախագծի մեջ հասած 3 ընդօրինակություններից երկուսի վերջում որոշակի ասված է, որ այն գրվել է «յամի տեառն 1779»¹:

Բ. Ավդալբեգյանը չի կասկածել այդ թվականի (1779) վրա: Նա գրում է. «Երկրորդ վավերագիրը գրված է 1779 թվին»²: Հետագայում, այդ հարցով զբաղվողներից մի քանիսը փորձեցին վերանայել երկրորդ նախագծի ստեղծման ժամանակի հարցը, սակայն նրանցից և ոչ մեկը պատշաճորեն չհիմնավորեց (և չէր կարող հիմնավորել) իր կարծիքը:

Շ. Շահամիրյանը չէր կարող 1783 թվականի դեպքերի կառավարությամբ նախագիծ գրել, թեկուզ և այն պատճառով, որ այն ժամանակներում նամակը Ռուսաստանից Հնդկաստան էր հասնում մոտ մեկ տարվա ընթացքում, և մեկ տարի էլ պետք էր նրա պատասխանը ստանալու համար: «Թղթոց մերոց երթևեկությանն առ միմեանս երկու ամիս հազիւ հասանի» գրում է Հ. Արղուսյանը՝ Հնդկաստանում գտնվող Ստեփանոս Նվիրակին³: Այդ ևն ցույց տալիս նաև նամակագրական կոնկրետ կապերը: Հետևապես, և՛ թե Շ. Շահամիրյանը Հ. Ար-

¹ Երրորդ ընդօրինակության մեջ 1779-ի փոխարեն գրված է «1777»: Այս տարբերությունը մեզ համար այժմ էական նշանակություն չունի, որովհետև երկու դեպքում էլ գործ ունենք այնպիսի տվյալների հետ, որոնք ցույց են տալիս, թե Շ. Շահամիրյանի նախագիծը գրվել է 1783 թվականից առաջ: Բացի դրանից, ինչպես տեսանք, այդ երեք ընդօրինակություններն էլ ծագել են մի մայր աղբյուրից, հետևապես եղած տարբերությունները (մեր կարծիքով «1777»-ը) գրչական վրիպակի արդյունք է:

² Տես նշված աղբյուրը, էջ 158 (տողատակ):

³ «Իլումն հայոց պատմութեան», Թ, Թիֆլիս, 1811, էջ 101:

դուքյանի համապատասխան նամակը՝ գրված 1783 թվականին ստանալով 1784-ին, ապա նրա պատասխանը կհասնի 2. Արդուքյանին 1785 թվականին Մինչդեռ այդպես չի եղել: Արդուքյանի վերոհիշյալ նամակից տեղեկանում ենք, որ, իրոք, նա 1783 թվականին գրել է նման նամակ Շահամիրյանին, վերջինս էլ, սակայն, նրան ուղարկել է ոչ թե նախագիծ, այլ պատասխան նամակ:

Դա որոշակի կերպով երևում է նույն 1786 թվականի նամակից, ուր Արդուքյանը գրում է.

«Գրեք մեզ զգուշ լինել ի դաշնագրութեան. շինել իշխանութիւն մեր ի ձեռս ծերակուտից»: Արդ, Շահամիրյանի «ծերակուտական» հայացքների մասին երբ էին լսել և որտեղից էին ծանոթ 2. Լազարյանն ու 2. Արդուքյանը: Պարզվում է, որ այդ մասին նրանք վաղուց են իմացել՝ ստացած լինելով Շահամիրյանի հատուկ թղթերը: Այդ նամակում (1786) 2. Արդուքյանը նշում է, թե դրանից 3 տարի առաջ, 1783 թվականին, երբ դաշնագիր կնքելու հարցը առաջին անգամ դրվել է քննության, 2. Լազարյանը այնտեղ է ներկայացել Շ. Շահամիրյանի պահանջները կատարելու պատրաստակամությամբ. «գրեցիլոյդ մտաց զօրութիւն (այսինքն «ծերակուտութեան» մասին) նա գիտէր և կարող էր զբաղցանս քոյ լցուցանել»: Այստեղից բոլորովին պարզ է, որ Շահամիրյանի նախագծի կետերը հայտնի են եղել 2. Արդուքյանին ու 2. Լազարյանին 1783 թվականից առաջ, անկախ այդ թվականին դաշնագիր կնքելու խնդրով դումարված նիստերից:

Որ այդ վավերագիրն ստեղծվել է 1783-ից առաջ՝ երևում է նաև Շ. Շահամիրյանի առաջարկից՝ իր ծրագիրը հայկական միջավայրում քննելու և ընդունվելուց հետո հրատարակելու մասին. «Արդ եթէ հաճոյ թուեսցի կամաց Հայրապետին և իշխանաց և տոնուտէրանց հայոց՝ յայսմանէ տպեսցի 200 հատ», — գրել է նա: Խոսք անգամ չկա այդ նախագիծը ռուսական կողմին շտապ ներկայացնելու մասին: Ըստ որում, առաջարկվող քննությունը պիտի մասնակցեին կաթողիկոսը, իշխանները, տանուտեղները: Այդպիսի համահայկական քննության արդյունքներն էլ պարզ է, որ հայտնի կդառնային առնվազն մի տարուց հետո: Արդ, մի թե նման առաջարկ կարող էր արվել 1786 թվականին, երբ դրանից 3 տարի առաջ արդեն մերժվել էին Շ. Շահամիրյանի ծրագրի հիմնական կետերը: Ուստի հասկանալի է, որ Շ. Շահամիրյանի այդ նախագիծը գրված է եղել ոչ թե ցարական կողմին անմիջապես ներկայացնելու նպատակով, այլ հայ ժողովրդի մեջ այդ ուղղությամբ համապատասխան նախապատրաստական աշխատանք տարած լինելու դիտավորությամբ:

Հարց է առաջանում. արդյոք 1783 թվականից առաջ Շ. Շահամիրյանն արդեն արեւելահայության հետ սկսե՞լ էր խոսել իր «ծերակուտական» ծրագրի մասին:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ այո: Դեռևս 1773 թվականին հրատարակված «Յորդորակ»-ի մեջ համապատասխան ակնարկ արված էր: Ավելի բացահայտ ձևով Շահամիրյանն ու իր կուսակիցները «ծերակուտութեան» մասին գրեցին Սիմեոն կաթողիկոսին 1773—74 թվականներին: Այդ մասին տեղեկանում ենք Սիմեոն կաթողիկոսի պատասխանի համառոտագրությունից, ուր ասված է, թե հնդկահայ զործիչները՝ «նախ պաղատէին կամակից լինիլ ինքեանց...: Եւ թուղթ գրել առ կայսերութիւն ռուսաց, և զօրինակ թղթոյն ևս գրեալ էին, թէ այսո՛ւ օրինակաւ պարտիս գրել...: Եւ ըստ երոպացւոցն զկանոն և

զսահման դնել ազգիս՝ թարգմանեցուցանելով ի նոցունց, վասն աշխարհավարության և զինուորության արհեստի և կարգադրության դատարանաց և այլոց: Եւ նախարար մի կացուցանել բոլոր ազգիս, որ թարց խորհրդոյ ծերակուտին և աւելի կամ պակաս քան զսահմանն թէ արասցէ ինչ՝ կորուսցէ զգլուխ իւր: Եւ այն նախարարն ժամանակաւոր լիցի, և ի միւս ամիս՝ ուրիշ նախարար կացուցի: Ուսուցանէին ի վերայ այսց և զկերպ ի հաւան ածելոյ զբոլոր ազգս, ընտրել յամենայն զաւառաց զԲԲ արս խոհեմս, որք ի Ղարաբաղ առ Մելիքսն երթեալք՝ տացեն նոցա զընդունելութիւնս իւրեանց, և ընդունելին նոցա՝ բոլոր զաւառացն լիցին ընդունելիք: Եւ բազում այսպիսի բանք...»¹:

Հասկանալի է, որ այդ ժամանակ և հաջորդ տարիներին Շ. Շահամիրյանը իր մերձավորների հետ միասին առավել համարձակ ու ազատորեն նման հարցերով պիտի դիմեին Հ. Լազարյանին և Հ. Արղությանին: Ուստի և միանգամայն հասկանալի է, որ 1783 թվականից առաջ Հ. Լազարյանի ձեռքի տակ անտարակույս եղել են Շ. Շահամիրյանի ծրագրերը ապագա Հայաստանի կառավարման սխեմայի մասին:

Այժմ անդրադառնանք մյուս հարցին. թարգմանվե՞լ է արդյոք այդ նախագիծը ուսանելն և ներկայացվե՞լ է քննության:

Նախագծի վերջում այդ մասին կա հետևյալ նշումը.

«Թարգմանեաց դաշանց բանս ի դաշանց մատենէ՝ ուսաց 1786 ամի ի Պետերբուրգ Եղիազար Շամիրեան Նոր-Ջուղայեցի»²:

Այդ նախագծի նորահայտ ընդօրինակության մեջ, որի մասին խոսվեց վերևում, սույն նշումն ունի հետևյալ ձևակերպումը.

«Գրեցաւ դաշնագիրս յամի տեառն 1777 և թարգմանեցաւ ի դաշանց մատենէն ուսաց յամի տեառն 1785 ի Ս. Պ. Բուրգ, ձեռամբ Նոր-Ջուղայեցի Եղիազարու Շամիրեան»³:

Այստեղ որոշակի կերպով ասված է, որ այդ վավերագիրը ոչ թե ընդօրինակված է Շ. Շահամիրյանի գրած հայերեն օրինակից, այլ թարգմանված է ուսանելից Ինքը՝ Շ. Շահամիրյանն ուսանելն չգիտեր և գրում էր հայերեն. կնշանակի նրա նախագիծը հետո է թարգմանվել ուսանելն, որից էլ՝ կրկին հայերեն:

Այն վկայությունը, որի համաձայն այդ վավերագրի հիմքը գտնվելիս է եղել ուսական արխիվներում և հայերենի է թարգմանվել «ի դաշանց մատենէն ուսաց», վկայում է նրա քննարկման ներկայացված լինելու մասին: Վերհիշելով նաև այն տվյալը, ըստ որի Հ. Լազարյանը դաշնագրի հարցը քննարկող խորհրդին է ներկայացել Շ. Շահամիրյանի բաղձանքներն ի կատար ածելու մտադրությամբ, այլևս կասկած չենք ունենում՝ համոզվելու, որ Շ. Շահամիրյանի նախագիծը Հ. Լազարյանի ձեռքով ներկայացվել է քննարկման և մերժվելով մնացել է ուսական ինչ-որ «դաշանց մատյանում»: Անտարակույս դաշնագրի այդ նախագիծը հայերենից ուսանելն է թարգմանել Հ. Լազարյանը կամ թարգմանվել է նրա և Հ. Արղությանի հանձնարարությամբ՝ ուրիշի կողմից: Իսկ այն նշումը, որի համաձայն այդ նախագիծը 1786 թվականին նորից հայերեն է թարգմանվել, ինքնին վկայում է, որ այդ ժամանակ արդեն այն հետա-

¹ «Դիւան հայոց պատմութեան», Է, Թիֆլիս, 1908, էջ 575:

² Լ և ռ, Հայոց պատմություն, 3, Երևան, 1946, էջ 830:

³ Պետ. Մատենադարան, Արխիվային բաժին, կաթող. դիվան, թղթ. 5, վավ. 55:

բերբրություն էր ներկայացնում որպես արժեքավոր, բայց հնացած մի փաստաթուղթ:

Հ. ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԸ, Հ. ԼԱԶԱՐՅԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՄԱԽՈՀՆԵՐԸ ՊԱՇՏՊԱՆՆԷԼ ԵՆ ՆԱԵՎ «ՅՈՐԴՈՐԱԿ» ՈՒ «ՈՐՈԴԱՅԹ ՓԱՌԱՑ» ԳՐԳԵՐԸ

Մեր առաջ ինքնարերարար բարձրանում է մի ուրիշ հարց: Եթե Հ. Լազարյանը, Հ. Արղուսյանը և նրանց համախոհները պաշտպանել են Շ. Շահամիրյանի նախադիժը, ապա, բնականաբար, նրանք պիտի պաշտպանեին նաև «Յորդորակ» և «Որոդայթ փառաց» գրքերը, որոնց մեջ խտացված էին Շ. Շահամիրյանի և նրա զինակիցների ծրագրերը՝ ապագա Հայաստանի մասին: Այդ մասին էլ կան բավարար վկայություններ:

Ուշագրության արժանի են, օրինակ, վերևում նշված 1786 թ. նամակի աջ տողերը, ուր Հ. Արղուսյանը խոսում է «Յորդորակ» գրքի մասին: Գիտենք, որ Շ. Շահամիրյանի և նրա համախոհների քաղաքական ծրագրի առաջին խոշոր արտահայտությունը եղավ այդ աշխատությունը: Դա այն գիրքն էր, որ Սիմեոն կաթողիկոսը հրամայեց այրել, իսկ նրա հեղինակին՝ բանադրել: Հովսեփ Արղուսյանն ու Հովհաննես Լազարյանը սակայն, ջերմորեն ընդունել են այդ ուշագրավ գիրքը, հորդորել են Պատյոմկինին թարգմանել տալ այն ու տպագրել ուսանողներին և հայերեն լեզուներով: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Հ. Արղուսյանը Շ. Շահամիրյանին.

«Ի Զենչ զարդարեցեալ և տպեցեալ «Յորդորակն» յառաջին հատոր, զորմէ մեք և ազնիւ ազայ Յովհաննէս Եղիազարեանն պատմեալ էաք պայծառափայլ քնեալ Գրիգոր Ալէքսանտրովիչ Պոտեմքինն ընդ այլ ազգաց օգուտ ջանիցն Զերոց և կամեցողութեանց, նա ալժմ հրամայեալ է, զի զայն որդորական տետրակն թարգմանեցեն ի բարձր ուստաց: Վարդան անուն ոմն թարգմանէ. ի Երևանայ եկեալ յիշեալ պարոն Ստեփանն, յամս երկուս որ գոյով աստ, հրմտացեալ լեզուի սոցայ թարգմանութեան սղալանքն ուղղէ: Դեռ անկատար է. խօստացեալ է քնեալն յետ կատարմանն տպել հայերէն և ուստերէն: Եթէ ի կատար հասուցեն՝ գրեցից ազնուոյդ...»¹:

«Յորդորակ»-ի կապակցությամբ արժանի են հիշատակության նաև Աղազար Նազարեթի (Լազարյան) 1777 թվականին գրած հետևյալ տողերը՝ ուղղված Շ. Շահամիրյանին. «Երանի թէ հաջողեսցի երբեք մեր ազգին այնպիսի բարեխառնություն և վիճակ, յորում զերծեալ ազատեցին ի վեհերոտեալ թմրութենէ ծուլութեան իւրեանց և յտան կացցեն ի սիրտ երկրի իւրեանց և ի ազատութեան... Նախ պարտ է ազգին մերոյ, մանաւանդ ի Սղնաղ և ի Ղարաբաղ եղելոցն, ունիլ լուսաւորութիւն մտաց, և թողեալ զսնոտի ունայնահաւատութիւն իւրեանց և դոռողութիւն, կրթեալ և վաստակեալ ի մրցմունս գիտութեան, պատմութեան և աշխարհածանօթութեան, և լինել հասու մտօք այնմ նիւթոյ և բանից, զորոց ճառէ բարեյիշատակ որդին քոյ Յակոբ ընդ դաստիարակն իւրոյ հանճարամիտ Մովսէսի (խոսքը «Յորդորակ»-ի մասին է)»²:

¹ Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր № 2699, թերթ 104ր, ժամանակ 1786:

² «Տեղեկագիր», 1956, № 6, էջ 126:

Հ. Արղուսյանի նամակներից մեկում, որն ուղղված է Հնդկաստանում գտնվող Տեր Ստեփաննոս Նվիրակին և գրված է 1786 թ. հոկտեմբերի 10-ին, կարդում ենք. «Դեսպա-

Դա նույնպես ցույց է տալիս, որ այն ժամանակ առհասարակ Լազարյաններն ու նրանց մոտ կանգնած մարդիկ բացասական վերաբերմամբ չեն ունեցել դեպի հնդկահայ գործիչները և նրանց «Յորդորակ»-ը: Նույն նամակում Աղազար Նազարեթը Շ. Շահամիրյանին դիմում է այսպիսի տողերով.

«Լեռնապէս այլ դի՛նչ ևս ասացից ամենասիրելի իմոյ բարեկամիտ, զի զոր քոյ է հայցուած և սէր, այն և մեր իսկ է ցանկութիւն և հոգւոյ տառապանք, միայն թէ աստուած ինքն յաջողեացէ, կամ բարեբախտ ուրուր հանդիպմամբ, կամ ազգի հետեւողութեամբ և արիւթեամբ, յորոց մի և դու ճանաչես օրհնեալդ ի յազգս մեր, վասնորոյ արժան է ոչ միայն զհեղ զովել, այլև յաղօքս յառնել վասն քոյ, զի սիրովն քոյ և յօրդորանօք արք բաղումք բոբբոքեցին, և ի նոյն զմիմեանս յորդորեացեն առ ի փրկութեան յանուրց հայկազեանցս, ամէն»¹:

Հնդկահայ գործիչների քաղաքական գրականության զուգահեռ գործոցը, ինչպես հանրահայտ է, հանդիսացավ Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ը: Եվ այն բոլոր գաղափարները, որոնք առկայծում էին «Յորդորակ»-ում, նրաներկայացրած դաշնագրային նախագծում, նամակներում, իրենց լրիվ ու պերճախոս արտահայտություններ գտան այդ երկհատոր ստեղծագործության մեջ: Ուշագրավ է իմանալ, ի՞նչ դիրք բռնեցին այդ գրքի նկատմամբ Հ. Արղուսյանը և Ռուսաստանում գտնվող ուրիշ հայ գործիչներ:

1787 թվականին Շ. Շահամիրյանը ընդօրինակել է տալիս «Որոգայթ փառաց»-ի 3 օրինակ և ուղարկում մեկը՝ Դուկաս կաթողիկոսին, մեկը՝ վրաց Հերակլ II թագավորին, իսկ երրորդը՝ Հովսեփ Արղուսյանին: Առաջինի ձեռագրագիրը մեզ անհայտ է, ինչ վերաբերում է վերջին երկուսին, ապա դրանք 1788 թվականին հասնում են Հ. Արղուսյանին: Չնայած նրան պատվիրված է լինում այդ ձեռագրերից մեկն ուղարկել Հերակլին, բայց նա ծանոթանալով «Որոգայթ»-ի բովանդակության հետ, այնքան բարձր է գնահատում այն, որ այդ օրինակը տալիս է Աստրախանում ընդօրինակելու և միայն ընդօրինակությունն է ուղարկում վրաստան: «Առ պարոն Փիլիպպոսն» գրված նամակում 1788 թվականի նոյեմբերի 28-ին Հ. Արղուսյանն ասում է. «Ընդ պարոն Բօղդան Վասիլիչին ընկալայ զերկօքին թուղթսն քոյ՝ ընդ Շամիրամ Աղայի թղթոյն և ընդ «Յորդորայթ փառաց» անուանեալ գրքոյն... Ես բարւոք համարեցի առ իս պահելն և օրինակելն, ապա առաքել առ նա (իմա՝ առ արքայն վրաց): Եթէ այժմ առանց օրինակն առնելոյ առաքեմ՝ ի կորուստ է գնալոց այս պատուական գանձս, զի վերքն ոչ կարեն դիտել և պահել զսա: Այսպէս և իւրն գրեցի ահա, զոր ուղևորել խնդրեմ, զի միամտեսցի շուտով: Օրհնեալ եղիցի բարի դիտաւորութիւնք նորա, զորս ունի առ խղճալի ազգս մեր: Ոհ, քէ յամենայն ուրեք գնոցի նորա ունիցէին ազգ մեր...»²:

Նրն ահա ընդհակադրութիւն գրեցի վասն քոյ, ընծայ առաքեցի վեց հատ լաւ եղողուղք և Բ հատ «Հաւատով խոստովանիմք» տետրն, զոր հայերէն ընդ ուսաց թարգմանութիւնն տպեալ են: Խնդրեցի, որ ում հարկ է ասացէ սաստիւ՝ չարգելեն ծախելն աստէն առաքեալ գրեանքն և կամ այլել և այլ բանք շատ» («Դիւան հայոց պատմութեան», Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 65): Արդյոք խոսքն այստեղ «Յորդորակ»-ի մասին չէ՞, որը Սիմեոն կաթողիկոսի հրամանով պիտի փաճառատեղերից հաժարվեր և այրվեր: Եթե այդպես լինի, ապա այս վկայությունը հատուկ նշանակություն կստանա:

¹ Նույն տեղում, էջ 127:

² Պատ. Մատենադարան, ձեռագիր № 2949, թերթ՝ 92բ—93ա, ժամանակ՝ 1788: Ծրելի այդ նամակը գրելիս նա դեռ «Որոգայթ»-ի մյուս օրինակը չէր ստացել: Շուտով

Արդությանն այնքան բարձր է գնահատում «Որոգայթ»-ը, որ օրհնում է Շ. Շահամիրյանին, նրա նման մտածելու շնորհք ցանկանալով ողջ հայությանը:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ նա ջանքեր է գործադրել Աստրախանում «Որոգայթ փառաց»-ը հրատարակելու համար: 1790 թվականի հոկտեմբերի 5-ի նամակում՝ ուղղված Փիլիպպոս Մանուչարյանին՝ Հ. Արդությանը գրում է.

«...Շամիրամ աղայն որպէս քեզ, նոյնպէս և մեզ գրեալ է... վասն տպման «Որոգայթ փառաց» գրեոյն՝ յիշատակ Յակօբ որդւոյն իւրոյ. ժԲ հատ զրկել իւրն, մնացեալն լինել տպարանին: Գիրքն այն առաքելոց եմ Թաղդէոս վարդապետին սրբագրել և տպել, որպէս և գրեցի իւրն»¹:

1791 թվականի ապրիլի 4-ին Հնդկաստանի նվիրակ Ստեփաննոսին՝ Հ. Արդությանը հայտնում է.

«Քանի մի գիրք տպեցաւ. պատարագի աղօթքն ևս զերծան. այժմ սաղմոս և ժամագիրքն տպեն Ստեփան Աղաբարի: Յետ այնորիկ՝ Շամիրամ աղայի «Որոգայթ փառաց» գիրքն, Հայելի Աստուածաշունչ և Թելամարն...»²:

Որոշ մասնագետներ հիմք ունենալով այս վկայությունները ընկել են տարակուսանքի մեջ: Օրինակ, Թ. Ավդալբեգյանը գրում է. «Ի դեպ, խիստ հետաքրքրական է, որ Արդությանը 1791 թ. 4/IV նամակում գրում է, թե Ռուսաստանում ինքն ի շարս այլ գրքերի տպել է տալիս նաև «Շամիրամ աղայի Որոգայթ փառաց գիրքն: Գոնե մեզ այսպիսի մի հրատարակություն հայտնի չէ»³:

Չնայած բավական լուրջ ընթացք է ստացած եղել «Որոգայթ փառաց»-ի հրատարակման դործը, բայց և այնպես այն չի իրականացվել: Հավանաբար այդ հարցում որոշ դժվարություններ են ծագել զրաքննչական օրգանների միջամտությամբ: Հ. Արդությանի նամակները խոսում են նաև այն ժամանակ գոյություն ունեցած տեխնիկական դժվարությունների մասին: Ավելի հավանական պատճառ կարող է համարվել «Որոգայթ փառաց»-ի հնդկական հրատարակությունը՝ տեղի ունեցած 1789—1790 թվականներին: Երևի 1791 թվականին Հ. Արդությանին են հասել Հնդկաստանում տպագրված օրինակները և նա հրաժարվել է նույնը Աստրախանում տպագրելու մտադրությունից:

Կարևորը սակայն այն է, որ Հ. Արդությանը ձեռնարկել է «Որոգայթ փառաց»-ի հրատարակությունը:

Պարզվում է, որ հետագայում ևս, երբ նորից հրապարակի վրա էր Հայաս-

տանում է նաև երկրորդ օրինակը, սակայն հավատարիմ մնալով իր որոշմանը, արտագրել է տալիս և արտագրածն ուղարկում Հերակլին: Այդ 3 օրինակներն էլ այժմ պահվում են Մատենադարանում (ձեռագիր №№ 3101, 3102 և 7886): Հնդկաստանից ստացվածներն են №№ 3101 և 3102 ձեռագրերը: № 3101-ի վերջում Հ. Արդությանը գրել է. «Մէկ հատն սորին կտու պարօն Յարութիւն Դիւանովին Մնացականեանց, որ նոր օրինակեցէ ուղ-գութեամբ. ի 1789 յունվարի 20 ի Հաշտարխան» (թերթ 176ր): Այստեղից պարզ է, որ այդ ժամանակ նա ունեցել է ոչ թե մեկ, այլ ավելի օրինակներ, այլապես չէր գրի «Մէկ հատն սորին...»: Մեր ստուգումներից պարզվեց, որ № 7886 ձեռագիրն էլ հենց այն օրինակն է, որ արտագրվել է Հարություն Դիւանով Մնացականյանի ձեռքով և ուղարկվել Վրաստան: Այդ ձեռագրի կազմի վրա կան վրացերեն բառերի հետքեր (ապացույց՝ գրքի վրացական միջնավայրում գտնված լինելու): Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրության մեջ («Տեղեկագիր», 1948, № 3, էջ 11—25) այս ձեռագրերի նկատմամբ եղած ճշտումները կարոտ են վերանայման:

¹ Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր № 2949, թերթ 195ր—196ա, ժամանակ՝ 1790:

² «Դիւան հայոց պատմութեան», Թ., Թիֆլիս, 1911, էջ 119—120:

³ «Տեղեկագիր» ՀՍԽՀ Գիտություն և արվեստի ինստիտուտի, 1930, № 4, էջ 46:

տանի ազատագրության հարցը, Հ. Արղուսյանի հաջորդ նվիրում արքեպիսկոպոսի հրամանով Պետերբուրգի հայ դործիչներից Մարգար Խոջենց նրանցին 1805 թվականին հրատարակության է պատրաստում «Որոգայթ փառաց»-ը: Նա նախ այդ օրենսդրքի խառն կետերը հիմնովին վերադասավորում է ըստ առանձին բնագավառների, վերաշարադրում է այն՝ ծայրից-ծայր՝ դրագետ լեզվով, կցում է նրան «Նշանակ»-ը՝ որպես երրորդ հատոր և առաջին հատորի ամբողջ նյութը, մասերի բաժանելով, առնում իմաստալից ենթախորագրերի տակ: Այսպիսով նա ավարտուն տեսք է տալիս Շ. Շահամիրյանի մշակած և հավաքած կանոններին:

Մ. Խոջենցը դրքի սկզբում իր կողմից տված բացատրության մեջ ուղղակի ասում է. «Սույն դիտաւորութիւն ունի շարադրեալ զգիրքս այս», այսինքն՝ «հետևիլ վերստացման զկորուսեալ ազատութիւն և զիշխանութիւն... ի յօգուտ ազգին՝ վասն յապագայ ժամանակի, յորում հաճեացի տէր վերականգնել զանկեալ իշխանութիւն արիական քաջացն հայոց»¹:

Թե որքան խորն է ըմբռնել Մ. Խոջենցը «Որոգայթ փառաց»-ի բուն էությունը, երևում է այդ դործի առաջին մասում՝ նրա ավելացրած ենթախորագրերից: Օրինակ.

«Յաղագս յորդորանաց, որ հրաւիրէ զազգս մեր արիանալ և ի միաբանութիւն յօղելով հաստատել զօրէնս և լինել ծերակոյտ մի ինքնակալ ի բնիկ յերկրի մերում»²:

կամ՝

«Յաղագս, թէ որպէս պարտ է կարգել զօրէնս և զկառավարիչս օրինաց, և թէ մի՛ թաղաւորեսցէ ինքնակալ ոք բնաւ, այլ միայն օրէնքն»³:

Իսկ դա նշանակում է, որ Հայաստանում ըստ այդմ պիտի ստեղծվեն բուրժուա-դեմոկրատական կարգեր, իշխանությունը պիտի գտնվեր Շ. Շահամիրյանի երազած «Տունն Հայոց»-ի ձեռքում:

Վերջապես, պահպանվել են բազմաթիվ նամակներ, որոնք խոսում են Հայաստանի ազատագրման հարցում Հ. Արղուսյանի, Հ. Լազարյանի և Շ. Շահամիրյանի քաղաքական համերաշխության մասին: Այն սերտ կապը, որ եղել է հատկապես Շ. Շահամիրյանի և Հ. Արղուսյանի միջև, վավերագրերի այն առատությունը, որ վերաբերում է նրանց կապին, դեռևս ի հայտ չի բերել ոչ մի փաստ, ուր երևար նրանց գեթ ընդհին հակադրությունը միմյանց՝ վերահիշյալ խնդրի կապակցությամբ:

Այս առումով ուշադրավ են հատկապես այն նամակները, որոնք գրված են դաշնագրային նախադեմքի վերաբերյալ կամ շոշափում են այդ հարցը: Բոլոր դեպքերումն էլ տեսնում ենք, որ Հ. Արղուսյանը հանգամանորեն խորհրդակցել է Շ. Շահամիրյանի հետ, տեղեկացրել նրան իրերի դրությունը: Օրինակ, վերը հիշված 1786 թվականի նամակից երևում է, որ Հ. Արղուսյանը 1783 թվականին անմիջապես գրել է Շ. Շահամիրյանին դաշնագրի հարցի մասին.

¹ Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր № 1477, էջ 2:

² Նույն տեղում, էջ 9:

³ Նույն տեղում, էջ 18: Պատրաստում ենք հատուկ ուսումնասիրություն՝ նվիրված իր ժամանակի հայ իրականության մեծամաստակ և առաջադեմ հեղինակ Մարգար Խոջենց նրանցու կյանքին ու դործունեությանը:

«...Որպէս գրեալ եմ առ Զեղ 1783 թուին և յապրիլի 24, թէ տէրութիւնս այս կամի այցելութիւն առնել տարաբախտ աշխարհին մերոյ, որոյ յազազաբազմիցս դիրս յուսադրականս և դեսպանս առաքեցան յայտնի և ի ծածուկ...»¹:

Նույն 1786 թվականին Հ. Արղությանը Հ. Լազարյանին գրած նամակում հայտնում է, որ «Շամիրամ աղային զամենայն ուղիստիւն մեր գրած եմ և խնդրեալ եմ, որ ընծայ ինչ առաքել քննադին և կամ մեծին: Այսմ յունվարի 1-ին գրեալ է մեզ մխիթարութիւն և հաճութիւն գրեցելոցն իմոց...»²:

Ավելի ուշագրաւ է Փիլիսոպոս Մանուշարյանին ուղղված նամակը՝ գրված նույն առիթով և նույն 1786 թվականին, ուր Հ. Արղությանն ասում է. «Ազնիւ Շամիրամ աղայն գրեալ էր մեզ զգանազան յուսադրական բանս և զմխիթարութիւնս և այլ խորհրդական դիտաւորութիւնս վասն յառաջակայ կարգադրութեան, որ կայր վասն տարաբախտ աշխարհին մերոյ...»³:

Այսպիսին են մեզ ծանոթ փաստերը: Դրանք միահամուռ վկայում են այն մասին, որ Հ. Լազարյանը, Հ. Արղությանը և նրանց համախոհները՝ ինչպես հայ-ռուսական դաշնագրի նախագծեր կազմելու տարիներին, այնպես էլ դրանից առաջ ու հետո, Հայաստանի ազատագրման հարցում իրենց քաղաքական կապերի ողջ ընթացքում չեն հակադրվել Շ. Շահամիրյանին և նրա համախոհներին: Նրանք աշխատել են միացյալ ուժերով լուծել ամենազգլխավոր ու առաջնահերթ հարցերը: Շ. Շահամիրյանի ծրագիրն իր մի մասով համընկել է Հ. Լազարյանի և Հ. Արղությանի պահանջների հետ, իսկ մյուս մասով նորութուն հանդիսանալով հանդերձ պաշտպանվել նրանց կողմից՝ ուսւ պաշտոնյաների հետ բանակցութիւններ վարելու առաջին շրջանում:

Ա. Մ Փ Ո Փ Ո Ի Մ

Այսպիսով բոլոր փաստերը վկայում են մի բան, որ հայ-ռուսական դաշնագրային նախագծերի մեջ առկա հակասութիւնները իրականում ծնվել են դաշնագիրը կնքող երկու կողմերի շահերի և ձգտումների մեջ առկա հակասութիւններից:

Ռուսական ցարիզմը ցանկանում էր լայնացնել ու ամրապնդել իր հարավային սահմանները: Այդ հանապարհի վրա նա, հանդիպելով հայկական հարցին, որոշում է ընթացք տալ նաև դրան: Սակայն նրան ձեռնադր էր Հայաստանն «ազատագրել» ոչ թե ըստ հայ ժողովրդի երազանքի, այլ ըստ իր սեփական շահերի: Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները, ընդհակառակը, ձգտում էին վերականգնել հայկական պետութիւնը:

Եվ ահա, երբ 1783 թվականին ուսւ դործիչները դիմում են հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներին համապատասխան դաշինք կնքելու, նրանց է ներկայանում Հ. Լազարյանը այն նախագծով, որը հայտնի է Շ. Շահամիրյանի անվամբ: Ռուսական կողմը, նկատի առնելով այդ նախագծի բովանդակութիւնը, ուր նախատեսված էր ինքնուրույն հայկական պետութիւն՝ «ծերակուտական»

¹ Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր № 2699, թերթ 101ա:

² Նույն տեղում, № 2949, թերթ 23ա (էջ 41):

³ Նույն տեղում, թերթ 21բ (էջ 38):

կարգերով, մերժում է այն, պահանջելով նոր նախագիծ: Հ. Արղուսյանը նույն թվականին ստիպված կազմում է այդ նոր նախագիծը:

Հայ գործիչները մեծ հոանդով պայքարում էին դեթ այս երկրորդ նախախաղձի իրականացման համար¹: Այս շահագրգռվածության հիմքում ընկած էր երկու հանգամանք: Նախ, որ թուրք-պարսկական բնակալությունից՝ Ռուսաստանի օգնությամբ, թեկուզ և ամբողջապես ցարիզմի պահանջների համաձայն, ազատագրվելն այն ժամանակ անհամեմատ գերադասելի էր: Այլ հայ գործիչները, մի կերպ հաշտվելով ցարիզմի պահանջների հետ, հույս են ունեցել հետագայում իրականացնել հայկական ինքնուրույն պետության ստեղծելու գաղափարը:

Վերջացնելով մեր խոսքը անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ հայ-ուսական դաշնագրի նախագծերի հետ առնչվող հարցերի քննարկման ժամանակ ծառանում է նաև մի այլ հարց. ինչ հիմքերի վրա էին Հ. Լազարյանը, Հ. Արղուսյանը և ուրիշները պաշտպանում Շ. Շահամիրյանի և նրա համախոհների քաղաքական հայացքները, ինչպիսի՞ հակասություններ կարող էին ծագել հետագայում նրանց միջև, երբ Հայաստանի ազատագրումը՝ թուրք-պարսկական լծից՝ իրականանար:

Այս հարցի պատասխանը պահանջում է առավել հանգամանորեն ուսումնասիրել այն ժամանակվա քաղաքական իրադրությունները, մանրամասնորեն քննության առնել Հ. Արղուսյանի, Հ. Լազարյանի և նրանց ղինակիցների հասարակական գործունեությունը, Շ. Շահամիրյանի հետ ունեցած նրանց և ուրիշների նամակագրական բոլոր կապերը, ինչպես նաև մի շարք այլ խնդիրներ, որոնք մինչև օրս կամ բոլորովին կամ բավարար չափով չեն ուսումնասիրվել:

¹ Այս կապակցությամբ ավելորդ չենք համարում մեջ բերել Հ. Արղուսյանի 1784 թվականին Ստեփան Երևանցուն ուղղած մի նամակի հետևյալ ուշագրավ տողերը.

«Յուսամ, զի ազնիւ ազայ Յովհաննէսն եկեալ իցէ և նովաւ իցես տեսեալ զպայծառափայլ խնամակալն մեր: Հոգեորդի, ոչ եթէ դու դեֆութաթ, այսինքն դեսպան և կամ միջնորդ ևս յԵրևանու, այլև բոլոր ազգին հայոց և ոգորմելի մելիքացն Ղարաբաղու, որք մինչև ցայսօր լցին ազազակաւ յականջս գոցա և մեր: Եւ մեր բոլոր թղթոց թարգմանութիւնն (որպէս Վարդանն գիտէ) առ դոսա է, ուրեմն և ի գիմաց նոցա պարտիս բողոքել: ահա հասեալ է ժամ, կամ փառաւորեսցի ազգ մեր կամ կանգնեսցի քսո ծերունոյն և կամ անկեալ գլորեսցի: Ուրեմն, պնդեա զմէջս քոյ արիական հողւով... անձիդ, ընտանեացդ և բոլոր ազգիդ յիշատակ...: Համարեա թէ կէս կեանքս մաշեցաւ և մաշի դեռևս յազազս ազգայնական զանազան պատճառաց...» (Պետ. Մատենադարան, ձեռագիր № 4496, էջ 238):

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

